

ТЕРМИНОЛОГИЯТА НА ЗИДАРСКИТЕ ИНСТРУМЕНТИ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Стоян Витлянов, Николай Николов (Шумен)

Въпросът за средновековната занаятчийска терминология¹ в българската историография не е задоволително изследван. По различни поводи само отделни инструменти са коментирани в научния печат. Повече информация за занаятчийския инструментариум, използван в производствените процеси, дават резултатите от археологическите разкопки. За упражняването на металообработването като занаят свидетелстват намерените в археологическа среда различни видове *чукове* (вкл. *чук-брадва* за разсичане на крици), *секачи*, *пробои*, *пили*, *клеци* (*щипци*). Дърводелските инструменти са представени от *триони*, *длета*, *изземки*, *свредла*, *тесли*, *брадви* (*секири*), *чукове*, *пили*, *рукани* (*скобели*). За кожарското производство свидетелстват сарашките *ножове* и *бръсначи* за първоначална обработка на суровата кожа. Открити са и отделни инструменти, свързвани с добре регистрирани занаятчийски производства - *игли*, *ножици*, *резци*, *шила*, *щампи* и др.

Множество от откритите инструменти се отнасят към зидарството и свързаното с него каменоделство, напр. *мистрия*, *отвес*, *пергел*, *секачи*, *длета*, *чукове*, *брадви*, *клинове*. В средновековна България зидарски и каменоделски инструменти² са засвидетелствани при проучването на редица селища. Особено голям е техният брой в столичните центрове Плиска и Велики Преслав и култовия център Мадара. С повече данни за упражняването на този занаят разполагаме от откритите ателиета за обработка на камък във Велики Преслав, проучени от Т. Тотев³, напр. в големия манастирски комплекс в северозападната част на Външния град, където са открити голямо количество обработен камък и инструменти. Отделни зидарски сечива се откриват сред отпадъци от обработка на каменни блокове - северно от

¹ Предстои обобщаването на материала, свързан с цялата занаятчийска терминология, в отделно монографично изследване **Занаятчийската терминология в старобългарския език**. По заявената тема авторите имат статия със заглавие "Наименованията на занаятчийските производства и професии в старобългарския език" (под печат в сп. "История", 2001, кн. 4). В настоящата работа ексцерпцията на старобългарските занаятчийски термини с техните гръцки и латински съответствия и табличното им представяне е извършено съвместно от двамата автори; класификацията е дело на Ст. Витлянов, езиковият анализ - на Н. Николов.

² Вж.: **М. Ваклинова**. Материали и производство на преславската каменна пластика. - В: Преслав. Т. 5, С., 1993, с. 68-101.

³ **Т. Тотев**. Дворцовият манастир в Преслав. С., 1998.

Дворцовия център (Тронна зала, Западен дворец), в насипите около постройките южно от Западния дворец. Сред откритите сечива най-многобройни са длетата от различен вид, но се срещат и шила, свредели, разни видове чукове, брадви, тесли, кирко-брадви, кирко-мотики, трион, кирка-чук, пергел. За различните зидарски инструменти може да се съди и по оставените производствени следи по повърхността на каменни блокове или архитектурни детайли при различните технологични процеси, (срв. следите от зъбест шкарпел върху Мадарския конник и двата скулптурирани лъва от Плиска и Хан Крум; в Преслав - следи от длета, шила, свредели, пергел, които са най-често употребявани инструменти и приспособления в моделирането на каменни блокове и декоративни елементи). По някои от технологичните следи, установени чрез микроснимки на обработената каменна повърхност⁴, се правят изводи дори за типовете профили, които оставят различните форми резци на каменообработващите инструменти - установява се, че разнообразни са инструментите (плоски и зъбести шкарпели, различни видове тесли и изземки) за изглаждане и обработка на по-меки породи камък, употребяван за строителен материал. Направените огледи на вече готовата продукция или на все още недовършените произведения, достигнали до нас, позволяват да се правят изводи и за етапите при подготовката на строителните материали и свързаните с това инструменти - от извличането на суровината от кариерите, през първичната стандартна обработка (оразмеряване, разчертаване с острие / резец, очертаване на кръгове с пергел), до най-финната декорация (полиране, издълбаване на гнезда и контури на изображения със свредел, шило, длето), както и шаблонната изработка на каменна пластика (корнизи, фризове, плочи за облицовка, срв. украсата от Двореца, Кръглата църква и др.) и предварителното проектиране на градежи (напр. план-скицата на укрепление върху каменен блок, вграден в северната оградна стена на Малкия дворец в Плиска⁵, както и някои предварителни очертавания на желанния каменен профил в колонадата от Тронната палата в Преслав⁶).

Принос за изследването на занаятчийските термини на инструменти имат и отделни диалектоложки и етнографски изследвания, както и чисто езиковедски, разглеждащи някои словообразователни модели при оформянето на специфичния пласт на термините въобще.

⁴ Вж.: *М. Аспарухов*. Средновековни графити от Северозападна България. - В: *Интердисциплинарни изследвания*. Т. XI-XII, С., 1984, с. 89-115, табл. от XXII-XXXVIII.

⁵ *С. Михайлов*. Археологически материали от Плиска (1948-1951 г.). - ИАИ, С., 1955, с. 110, обр. 47.

⁶ Вж.: *М. Ваклинова*. Материали ..., с. 90-91.

Със значителни сведения за видовото разнообразие и терминологичните названия на занаятчийския инструментариум разполагаме с данните от писмените паметници (ръкописи и надписи).

Актуалността на темата произлиза от обстоятелството, че в последно време в специализираната западноевропейска литература се отделя все повече място на стопанско-икономическите проблеми на древните общества. Значимо място в тези изследвания заема и проследяване появата, развитието и оптимизирането на формата на съответните занаятчийски инструменти, някои от които с незначителни промени са запазени до наши дни⁷.

Съществено значение за проучването на занаятчийския инструментариум имат данните както от достигналите до нас исторически документи и вещевени паметници, така и от диалектоложко-етнографското изследване на българската традиционна култура.

Важни извори за установяването, класифицирането и типологизирането на занаятчийския инструментариум са историческите писмени летописи (напр. Манасиевата хроника, Радзивилската летопис) и пътеписи (напр. известието на францисканския монах Вилхелм Рубрук за данъчното облагане на населението на Дунавска България от татарите — “една секира и всичкото желязо, което намирали на кюлче”⁸), етнографските⁹, археологическите, епиграфските (регистрирани са термини на отделни занаятчийски професии, напр. в надписите от с. Калугерица, Шуменско¹⁰ — златар, ковач; в късните сръбски надписи от XII-XIV в., описани от Г. Томович¹¹ — майстор, протомайстор, ковач; косвени данни за строителни дейности - църкви и крепости - отразяват и старобългарските ктиторски надписи, напр. надписът на хартофилакс Павел, надписът от Теке Козлуджа, както и Битолският надпис от 1015/16 г.). Сведения за занаятчийски процеси присъстват отчасти и в миниатюрите в книжовни паметници, напр. в Манасиевата хроника (на л.

⁷ За многовековната употреба и формата на повечето от инструментите свидетелстват и редица антични източници. Показателен например е един релеф от Фригия с изобразени дървен чук, бронзово или желязно длето, в съчинението “Десет книги на началата” на Изидор Севилски, където е описан строителен инструментариум: каменоделско длето, чукче, обикновена желязна пила и гладък нож.

⁸ **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове. С., 1940, с. 425-426.

⁹ Вж. напр.: **Хр. Вакарелски.** Етнография на България. С., 1977.

¹⁰ **А. Маргос.** Старобългарските надписи от с. Калугерица. - Плиска-Преслав, Т. I, С., 1979, с. 193-197.

¹¹ **Г. Томовић.** Морфологија хириличких натписа на Балкану. Београд, 1974 (срв. Надписа на майстор Радоня, на протомайстор Рад Борович, на княз Радивой Влаткович).

67 в мин. “Основаването и съграждането на Рим” са изобразени работник с мотика и зидари, съграждащи крепостна стена; на л. 109 в мин. “Съграждането на цариградската църква “Св. София” при император Юстиниан I” — зидари; на л. 139 в мин. “Разрушение на църква по повеля на иконобореца император Константин V Копроним” — войник с брадва)¹², Радзивилската летопис (зидарски дейности, занаятчийски инструменти)¹³, а също и в стенописи от църкви и манастири (напр. в стенопис от Земенския манастир е изобразена ковашка работилница¹⁴, във фреска от сръбския Дечански манастир са изобразени строители при изграждане на средновековен град). Показателен пример за необходимите занаятчийски инструменти и съоръжения се открива в Шестоднева на Йоан Екзарх Български: *вѣщи тоу събирающе . готовы вбрадзы творетъ . яци же имъ соутъ трѣбѣ . а сосоуды и съчиба дроугъ ѿ дроуга въземлюще . ими же то творити . нъ бѣ и по мысли то оуже и створи ... а члѣтскыне хитрости дроугъ дроугы не трѣбоуетъ . трѣбѣ во не крѣмникоу . коравь твораць . тако раба творещоу . иже дрѣво съчеи крѣчине . и иже пьколъ творитъ . и пакы съдени что любо . земле трѣбоуе . и навода . и садовина . и съмене . и крѣчине . иже дѣлают коужѣ вещь . трѣбоуетъ же и . крѣчии зижѣщадо и поѣнадо сосоуда коужѣо трѣбоуетъ . неже кокемоужѣо се клячатъ на дѣло* (Шест, Пролог, л. 1d,14-2a, 25)¹⁵.

От лингвистична гледна точка наименованията на занаятите, на инструментите и съоръженията, свързани с тях, на готовата занаятчийска продукция в старобългарския език в повечето случаи са упоменавани само в контекста на общата класификация на лексикалната система на домашна (исконна) и чужда (заета), като думите се включват в диференцираните тематични или семантични групи¹⁶; или са

¹² *Ив. Дуйчев*. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1964 (миниатюри № 22, 38, 48).

¹³ *А. Арциховский*. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944.

¹⁴ Вж.: *История на българското* изобразително изкуство. Т. 1. С., БАН, 1976, с. 250 (обр. 268. “Приготвяне на гвоздеите”).

¹⁵ Използваме изданието на *R. Aitzetmüller*. Das Hexaemenon des Exarchen Johannes. Graz, 1958, В. I, s. 7-9.

¹⁶ *Р. Цейтлин*. Лексика старославянского языка. М., 1977. *Т. Мострова*. Nomina agentis в Шестоднева на Йоан Екзарх в съпоставка със старобългарските паметници. - Български език, 1983, 2, с. 101-107. *А. Давидов*. Старобългарска лексикология. Велико Търново, 1996, с. 57, 59, 70-71, 96, 98, 101, 102, 124-126.

представлявали интерес в диалектоложки наблюдения (особоено от гледна точка на историческата лексикология)¹⁷.

В хода на изследването се опираме на старобългарския ръкописен изворов материал, на съдържащата се информация в старобългарските речници¹⁸ и на данните от археологическите изследвания.

По своя характер използваните ръкописни източници се делят на библейски и небиблейски. Както е известно, преводът на корпуса от библейските текстове от гръцки на старобългарски пряко е свързан с книжовната дейност на славянските първоучители и техните преки ученици. Освен това в библейските книги е отразен както първоначалният етап (Кирило-Методиевият) от оформянето на нормативността в старобългарския книжовен език при употребата на

¹⁷ **Б. Цонев.** Кои български говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение. - СпБАН, 11, 1915, с. 1-32. **Х. Холиолев.** Диалектни наставки за образуване на деятелни имена от женски род. - ИИБЕ, 8, 1962, с. 309-314; Диалектни наставки за образуване на съществителни имена от мъжки род в българските говори. - ИИБЕ, 12, 1965, с. 157-198. **Ив. Умленски.** Семантично групиране на диалектната битова и производствена лексика в кюстендилския говор. - ИИБЕ, 16, 1968, с. 507-516. **Ст. Младенов.** История на българския език. С., 1979, с. 194-198. **Э. Зеленина.** Болгарская ткаческая терминология. - Балканско езиковедие, 1979, 4, с. 29-51. **Й. Иванов.** Българските тайни занаятчийски говори. С., 1986, 35 с. (Автореферат на дисертация). **З. Барболова.** За някои преходни формации от словообразователната категория имена на инструменти. - Български език, 1988, 1, с. 28-32; Словообразователни типове с наставка -л при nomina instrumenti от мъжки род с девербални основи в българските диалекти. - Български език, 1989, 2, с. 149-155; Имена за инструменти със суфикс -ач в българските диалекти. - Език и литература, 1989, 3, с. 81-90. **М. Тетовска-Троева.** Отглаголни имена за лица в българските говори. Nomina agentis. С., 1988. **М. Мъжлекова.** Речник на старобългарските думи в днешните български говори. С., 1990. **С. Стойков.** Българска диалектология. С., 1993, с. 279-302, 326 и пос. там лит. **Помагалю** по българска историческа лексикология. С., 1986.

¹⁸ **Fr. Miklosich.** Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae. 1862-1865. **И. Срезневский.** Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. I-III, М., 1989. **L. Sadnik, R. Aitzetmüller.** Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg. 1955. **Slovník** jazyka staroslovenskeho. Т. 1-52. Praha, 1958-1997. **Старославянский словарь** (по рукописям X-XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Блоговой. М., 1994. **А. Давидов.** Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976. **L. Sadnik, R. Aitzetmüller.** Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἁκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. 4. Band. Index und geschludriges Wörterverzeichnis. - In: Monumenta linguae slavicae. Dialecti veteris. XVII (V, 4), U. W. Weiner-Freiburg i. Br., 1983. **Симеонов сборник** (по Светославовия препис от 1073 г.). Под ред. на П. Динеков. Т. 2. Речник-индекс. БАН, С., 1993.

лексиката, така и по-късната редакция (преславската), осъществена от книжовниците от т.нар. Симеонов кръг. В това отношение в библейските текстове се наблюдава наслагване на архаични лексикални особености с иновации по отношение на предпочитан лексикален вариант или дублет (вкл. замяната на гръцки/латински думи със старобългарски). В случая от интерес за изследването е проследяване процеса на замяна на гръцката/латинската занаятчийска терминология със съответните славянски наименования, което се явява показател за едни развити занаятчийски производства с богат репертоар от собствено терминологизувани лексеми.

Ексцерпиран е материал от класическите старобългарски библейски паметници¹⁹ Зогр, Мар, Ас, Сав, Син, а и от по-късните Чуд, Зах, Григ, Лобк и списъка на Упир Лихи, представляващи преписи в руска редакция на старобългарски библейски (вкл. паримейни) текстове; материал от псалтирните и апостолските текстове е извлечен и от среднобългарските Бол, Пог, Христ, Охр, Слеч, Шиш, Струм (Мак).

В небиблейските текстове, част от които се свързват с преводаческата дейност на св. Методий (напр. Патериците), като цяло процесът на нормативизиране е свързан с употребата на един или друг славянски лексикален вариант или дублет, независимо че влиянието на гръцките оригинали е безспорно.

От небиблейските паметници е ексцерпиран материал от Евх, Супр, Шест, Бог, Син Пат, Изб 1073, Гр Наз, Панд Ант, Панд Ник, Златостр, Венц, Бес, Кир Йер, Козм Инд, Йо Злат, Йо Злат Ант, Георг Ам, Йо Леств, Ефр Сир, Рим Пат²⁰ и др.

¹⁹ Използвани съкращения на писмени паметници: Зогр - Зографско евангелие, X-XI в.; Зогр^b - л. 41-57 от Зографското евангелие, представляващи късна вставка от XI-XII в.; Мар - Мариинско евангелие, XI в.; Ас - Асеманиево евангелие, XI в.; Сав - Савина книга, XI в.; Евх - Синайски евхологиум, XI в.; Син - Синайски псалтир, XI в.; Чуд - Чудовски псалтир, XI в.; Супр - Супрасълски сборник, XI в.; Шест - Шестоднев на Йоан Екзаррх; Бес - Беседи към евангелието на Григорий Велики, XIII в.; Изб 1073 - Симеонов изборник от 1073 г.; Златостр - Златоструй, XI-XII в.; Панд Ник - Пандекти на Никон Черногорец, XIII в.; Син Пат - Синайски патерик, XI в.; Рим Пат - Римски патерик; Печ Пат - Печорски Патерик, XV в.; Зах - Захариевски паримейник, XIII в.; Григ - Григоровичев паримейник, XII-XIII в.; Георг Ам - Кратка история на Георги Амартол, XIV в.; Ефр Сир - Поучения на Ефрем Сирий, XIII в.; Библия 1499 - Библия от 1499 г., МСБ, N1; Теод Студ - Слово на Теодор Студит **о встаныцѣхъ црѣквыныхъ**, Кормчия 1280 г.; Андр Юр - Житие на Андрей Юродиви, XV-XVI в.; Яно=Калуг - Надпис на златаря Ян от с. Калугерица, Шуменско.

²⁰ За данните от двете редакции на Римския патерик вж.: **М. Тихова**. Християнска и владетелска лексика в Римския патерик. - В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 45-52. **М. Тихова**. Някои особености при

Поради фрагментарността, краткостта и спецификата на съдържанието на епиграфските паметници (повечето са надгробни, ктиторски, летописни или графити и автографи), само в надписа на ковача Яно от с. Калугерица, Шуменско, са фиксирани 2 термина на занаятчийски инструменти - **ЖЕЛЪЗНИ КЛИНИ** 'железни клинове / ками' и **ЖЕЛЪЗНА ДЛЪБНА** 'железни чукове'²¹.

Фиксираните общи наименования на занаятчийски инструменти са стб. **СЪСЪДЪ** 'оръдие, инструмент' (Шест), **АРГАЛИК** 'инструмент' (Рим Пат), **ОРЪДИК** 'инструмент, оръдие, сечиво' (Презв Козма, Рим Пат).

Екскерпираният материал може да се представи чрез следния табличен израз, в който са групирани наименованията на занаятчийски термини само на зидарски инструменти:

стб. термин	паметник	гръцка съответка	латинска съответка	значение на съвр. български
кладиво (С)	Ш Цар 6:7; Ис 41:7 Упир; Златостр	σφύρα		'чук'
млатъ (2)	Супр; Исаия 41:7 Зах, Григ	σφύρα		'чук'
желъзна длъбна	Яно			'железни чукове'
пила (1)	Супр; Григ, Зах, Георг Ам	συμπριζέιν, πριών		'пила; трион'
накладъ (S)	Бес		lima	'пила'
брадъ (2)	Супр; Ник Панд, Ефр Сир XIII в., Ш Цар 6:7, Иез 9:2, 43:2- 3 Упир	σκεπαρνον, 'αξινη	ascia	'брадва, секира'
лагиръ (С)	Иер 10:3	χώνευμα (?!)	securis,	'брадва, секира'

лексикални анализ на Римския патерик (по данни от ранния старобългарски превод). - В: Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 70-годишнините на проф. П. Пашов, на проф. д-р Т. Бояджиев, чл. кор. На БАН, и на 30-годишнината на Шуменския университет. Шумен, 2001, с. 13-24.

²¹ А. Маркос. Старобългарските надписи от с. Калугерица. - Плиска-Преслав, Т. I, С., 1979, с. 195.

			ascia	
се́ктыра (б)	Зогр, Мар, Ас, Сав, Син, Бес	ᾠξίνη	securis	’секира’
сѣчиво ¹ (1)	Пс 73:6 Син; Изб 1073, Шест, Ник Панд, Исая 44:12 Библи 1499	πέλεκυς, σιδήρον		’секира, брадва’
топоръ (С)	Иер 10:3 Библи 1499			’топор, секира’
сѣчиво ² (С)	Изх 20:25 XIV в.	ἔγχειρίδιον		’тесла’
тѣсла (С)	Хом; Исая 44:12 Упир, Златостр	σκεπαρνον	securis	’тесла; особен вид брадва / секира’
моттыка (1), (С)	Супр; Златостр	ῥουγίον, σκαπάνης		’мотика; кирка’
оскрѣдъ (2)	Пс 73:6 Син; Евх	λαξευτήριον		’кирка’
рыскаръ (лыскаръ) (С)	Печ Пат, Андр Юр	δικέλλα		’кирка=дикел’
чеканъ / щеканъ (С)	Златостр, Пс 73:6 Чуд	δικέλλα		’кирка=дикел; (боен) топор’
рыло (2)	Супр; Син Пат, Шест, Ефр Сир	δικέλλα, σκαλιδίον		’лопата; кирка’
рылица (С)	Син Пат	πάσσαλος		’лопатка’
рыльца (С)	Втрз 23:13 XVI в.			’лопатка’
длато (С)	Исая 44:12 Упир		scalprum	’длето’
сврѣдълъ (С)	Теод Студ	без гр.		’свредел’
желѣзни клини	Яно			’железни клинове / ками’

Макар и непълна и твърде обща, съдържащата се в писмените паметници номенклатура на зидарските инструменти дава възможност да се възпроизведат с голяма вероятност отделните видове технологични

процеси в този занаят, видовото разнообразие на използваните инструменти, художествените техники, прилагани от майсторите зидари.

От всички писмени паметници са ексцерпирани общо 20 лексеми и 2 словосъчетания, отразяващи терминология, свързана със зидарските занаятчийски инструменти. В класическите старобългарски паметници са регистрирани само 6 лексеми (от тях 1 хапакс в Син и 5 нискофреквентни - от 2 до 6 пъти), като **млатъ**, **брады**, **рыло** се срещат само в Супр, **оскръдъ** - само в Син и Евх, **сѣчиво**¹ - само в Син. Терминът **оскръдъ** се среща само в класическите старобългарски паметници, а останалите лексеми (дори хапакса²²) - и в други книжовни източници в руски преписи на старобългарски паметници или в черковнославянската редакция на библейски текстове.

От библейските текстове са ексцерпирани 13 термина - **кладиво**, **млатъ**, **брады**, **длато**, **лагиръ**, **секыра**, **сѣчиво**¹, **сѣчиво**², **топоръ**, **чеканъ**, **тесла**, **оскръдъ**, **рыльца**. Само в библейски текстове са засвиделствани 5 лексеми: **длато**, **лагиръ**, **топоръ**, **сѣчиво**², **рыльца**. В текстове от Стария Завет са регистрирани всичките 13 термина на зидарски инструменти (3 в псалтирни текстове) и само 1 - в евангелски (**секыра**), а в апостолски - нито един. По-голямата бройка на занаятчийски термини в старозаветните текстове по принцип може да бъде обяснена с наративния характер на текста. В класическите старобългарски библейски ръкописи са регистрирани само 3 термина - **секыра**, **сѣчиво**¹, **оскръдъ**, а останалите са от среднобългарски ръкописи или преписи на старобългарски паметници от XI-XII в. насетне.

От небиблейските паметници са ексцерпирани 15 термина - **кладиво**, **пила**, **брады**, **млатъ**, **секыра**, **сѣчиво**¹, **рыскаръ**, **накладъ**, **чеканъ**, **тесла**, **мотыка**, **оскръдъ**, **рыло**, **рылица**, **свърдылъ**. Най-много са ексцерпирани термини от патериците (5 - 2 в Рим Пат, 2 в Син Пат, 1 в Печ Пат) и минейни текстове (7 в хомилитични и агиографски; в

²² За двете групи хапакси в старобългарските класически паметници вж.: **Р. Цейтлин**. Лексика древнеболгарской рукописей X-XI вв. С., 1986, с. 55-57. Според това деление от ексцерпирания материал занаятчийски термини като **осла**, **пила**, **мотыка**, **мѣрило**, **ставило**, **сѣчиво**, **жрыны**¹ спадат към първата група хапакси, широко употребими и в други книжовни паметници, като част от тях са явно общославянски наименования на предмети, но в старобългарския език се определят като хапакси най-вече по екстралингвистични причини - ограниченото количество на ръкописи, достигнали до нас, спецификата на жанровата система.

Супр, старобългарски мартенски миней - 5), но показателно за добре оформения лексикален пласт на занаятчийската терминология е и числото на термините, регистрирано в паметници като Златоструй (4), Шест (3), Ник Панд (2), Ефр Сир (2) и др. Само в един паметник са регистрирани: **накладъ** (Бес), **рълица** (Син Пат).

Представената таблица ясно отразява факта, че за някои от зидарските инструменти съществуват по две и повече лексеми (вкл. фонетични варианти), напр. **кладиво** - **млатъ** - **длъбна** 'чук', **брады** - **лагиръ** - **секъра** - **сѣчиво**¹ - **топоръ** - **тесла** 'брадва, секира, топор', **ръскаръ** (**лыскаръ**) - **чеканъ** / **цеканъ** - **ръло** - **мотыка** - **оскръдъ** 'кирка', **пила** - **накладъ** 'пила', **ръло** - **рълица** - **ръльца** 'лопата', **тесла** - **сѣчиво**² 'тесла'.

Ексерпираният материал е свидетелство и за тясната специализация и диференциация на термите, основаващи се на различни технологични процеси. Прилагателното име в словосъчетанията **желѣзна длъбна** 'железни чукове', **желѣзни клини** 'железни клинове / камии' отразява суровината, от която е направен съответният занаятчийски инструмент.

При някои термини за зидарски инструменти не се диференцира видовото предназначение, което може да се обясни или с общата работна траектория при режещите инструменти - **тесла** 'тесла; особен вид брадва / секира', **мотыка** 'мотика; кирка, кирко-мотика', **чеканъ** / **цеканъ** 'кирка=дикел; (боен) топор'; или с общия работен процес (действие) при използването на два или повече инструмента - **ръло** 'лопата; кирка' (срв. глаг. **ръти** 'рия').

Противопоставянето пък на занаятчийски инструменти по признака *деминутивност* свидетелства за разнообразието на обема на извършваната работа (дейност) в зидарството, напр. **ръло** 'лопата' - **рълица** / **ръльца** 'лопатка'.

Оформянето на терминологичния апарат за зидарските инструменти на езиково равнище се осъществява по три начина - 1) чрез терминологизирано словосъчетание, 2) чрез безсуфиксна терминологизирана лексема 3) чрез терминологизирана лексема, посредством продуктивен словообразователен модел.

Към първия начин се отнасят термините **желѣзна длъбна** и **желѣзни клини**, образувани от два компонента - съществително име и прилагателно име с наставка **-ън-**, посочващо материала, от който са направени инструментите.

Наставката с назалния сонор, т.е. **-(и)н-ъ/ѧ** (1 от м.р. - **клинъ**, 1 от ж.р. **длъбѧ**), е ниско фреквентна за образуване на Nomina instrumenti. Други лексеми, свързани с терминологизуване по отношение на занаятчийската дейност (респективно продукция) или занаятчийските съоръжения, приспособления и инвентар, са стб. **жрънты** (*-пу), **врѣтѣно**, **ремень** (*-ен-), **стѣѧа** (*-ѧа), **платъно** (*-ѧн-), **наковально**, **ковальѧа**, **наковальѧа** (*al-ѧн-).

Екскерпираните Nomina instrumenti **клинъ** и **длъбѧ** са девербативи, в чийто корен вокалът е бил в нулева или редуцирана степен, т.е. *kl- и *dъlb-, срв. корените с нередуцирана гласна в стб. глаг. **клати** < *kol-, стб. същ. **длато** < *dolb-, чеш. dlav 'цепнатина, пролука; жлеб, улей', долнонем. dlben 'бия', старопрус. dalptan 'пробой' и др.

Лексемата **клинъ** за лат. fibula 'тока, закопчалка (за кожени изделия)' в старобългарските паметници е фиксирана единствено в Житието на св. Константин-Кирил Философ (X глава), а за лат. cuneus 'клин' - в руски ръкописи (напр. "Житието на преподобния Теодор, игумен на Сикейския манастир" от Миней-чети за април, Син. 91=265, XVI в.). Общото в двете значения е формата на крайниците (с двустранно скосени върхове) на токата/закопчалката, използвана като декоративен елемент, и на зидарския (строителния) инструмент, използван за разсичане на каменни блокове или за разбиване (изсичане) на скали, както е в надписа от Калугерица.

Лексемата **длъбѧ** не е фиксирана в нито един от използваните лексикографски справочници, нито пък глаголи от същия корен **длъбѧти** или **длъбати** (И. Срезневски отразява форми **дълѣсти=длъѣсти**, **дълѣѣ**, но не посочва източници). Н. Геров посочва нвб. диал. **длъбѧ** (ж.р.) само в значение 'оръдие, с което се набиват клинове', а В. Дал²³ рус. **долбѧ** (ж.р.) със значение 'вид голям дървен чук; INSTR. трамбовка'. В този смисъл надписът от Калугерица (XIII в.) е пръв писмен паметник, в който се употребява лексемата, и то с терминологичното ѝ значение на зидарски или строителен инструмент, определяйки и подвидовата класификация на този инструмент чрез материала, от който е изработен (**желѣзна**), и чрез функционалното му предназначение (разбиване на скала за проправяне на път).

Терминът **длъбѧ** (ж.р., ја-основа) представя девербатив, оформен чрез суфикса **-ѧа**. Според С. Младенов "суфиксът -п'а (-ѧп'а) е

²³ *Вл. Даль*. Толковый словарь живого великорусского языка. Том I, М., 1989, с. 460.

твърде обикнат както в старобългарски, така и в новобългарски”²⁴ и с него се образуват мотивирани имена с различно значение (Nomina concreta, Nomina actionis и др.). В обратния речник на Л. Садник-Р. Айтцетмюлер и в Пражкия словник са регистрирани 5 имена²⁵ с наставка -(ь)п’а, като 4 са десубстантивни (**ВЕЧЕРЬНИА**, **ГЛАВЬНИА**, **ЗАОУТРОНИА**, **ОУТРОНИА** - същ. **ВЕЧЕРЪ**, **ГЛАВА**, **ОУТРО**), а 1 - деадвербиално (**СКВОЖЬНИА** - нрч. **СКВОЗЪ**). Изследвания девербатив отразява мутационна ономазиологична структура, въпреки че деривати, образувани от вербални основи със суфикса -н’(а), се третират в съвременното словообразуване като транспозиционни ономазиологични структури за назоваване на действие, абстрахирано от вършител (срв. нвб. Nomina actionis врътня, препирня, свирня и др. под., характерни за разговорната реч). Деривацията при **ДЛЪБНА** обаче е от същия порядък, както при други Nomina instrumenti от старобългарския език, оформени със суфикса -н- и свързани със занаятчийска дейност, напр. **ВРЪТЕНО** - глаг. **ВРЪТИТИ**, **МЛИНЪ**¹ (= **ЖРЪНЪ**) - глаг. **МЛЪТИ**, **КЛИНЪ** - глаг. **КЛАТИ**, или пък Nomina patientis, напр. **МЛИНЪ**² (= **ОПРЪСНОКЪ**) - глаг. **МЛЪТИ**. В съвременните български диалекти **длъбня** в значение ’голям дървен чук за набиване на колове’ се открива в говорите на с. Ново село, Троянско и с. Бериево, Севлиево, а от глагола **дълбая** са оформени още: 1) чрез конверсия - **длъб** м.р., ж.р. (**длъпта** - с. Махалата, Плевенско) и **длаб** (с. Беброво, Еленско) ’дупка в греда и др. под.’; 2) чрез суфиксация - **длъбей** (Тетевенско) ’жлеб на врата или прозорец’; срв. и рус. **долбежь** ж.р. ’всичко, което е издълбано, всяка издълбана дия; дупка, цепнатина’. Надписът от с. Калугерица представя един непродуктивен тип за образуване на Nomina instrumenti, характерен може би за говоримата реч от старобългарския период, но твърде рано изместен от словообразователни типове на -ач (огрибач), -ачк(а) (копачка, огрибвачка), -лк(а) (бъркалка, точилка).

Към втория начин спадат следните безсуфиксни съществителни от мъжки и женски род с немотивирана словообразователна структура от гледна точка на старобългарския език:

²⁴ Ст. Младенов. История ..., с. 217.

²⁵ Изключваме от обратния речник на Садник-Айтцетмюлер баня и скриня, които са заемки от балканороманския и гръцкия, а също и воня, поради вторичността на началното в-, прибавено към корен *оп-, и **БРЪНИА**, тъй като формата в Евх е с непалатализирана коренна съгласна, т.е. **БРЪНА**. Не се вземат предвид и термините Nomina loci, образувани с разширения вариант **-(а)ЛЪНИА**.

м. р. от o/jo-осн. (5): **накладъ, лагиръ, чеканъ, оскръдъ, ргыскаръ/лгыскаръ**

ж. р. от а- и и-осн. (2): **пила, брадъ**

В някои от посочените лексеми от диахронна гледна точка могат да се отделят стари наставки, напр. в термините от м.р. о-основа и ж.р. а-основа могат да се открият старият номинативен експресивен суфикс -d- (**накладъ** и **оскръдъ** може да бъдат третирани и като транспозиционни ономазиологични структури за Nomina actionis, образувани чрез конверсия от прифигирана глаголна основа, като окончанието -ъ е формален показател за субстантивност при означаване на абстрахирано действие) и суфиксът за Nomina instrumenti -l-. Терминът **оскръдъ** 'кирка', фиксиран в старобългарските Син и Евх, може да се смята за реликтно праславянско образувание от корена *-skъg- 'режа неравно', запазен в рус. диал. *оскорд* 'голяма брадва, секира', чеш. *olkrd* 'точило', срв. и старопрус. *scurdis* 'кирка, мотика'²⁶. Терминът **чеканъ** е общославянска заемка (със суфикс -п за имена със значение 'оръдие на действието'), която А. Делева приема за прабългарска с тюркско-ирански произход²⁷, а **ргыскаръ/лгыскаръ** 'кирка, дикела' (с псевдосуфикс -аръ, характерен за Nomina actoris) е гръцка заемка - гр. λισγάρι(ον), λισγός 'кирка, мотика' (срв. нвбълг. диал. *лизгар*), **брадъ** 'брадва, секира' - стара германска заемка (*bardo > ст.-в.-нем. barta), докато за **лагиръ** 'брадва, секира' може да се предполага, че също е заемка, срв. хол. *leger(bijl)* 'бойна брадва'²⁸.

Към третия начин се причисляват терминологизувани лексеми (предимно с мутационна ономазиологична структура), словообразователно оформени с наставки, характерни за Nomina concreta, Nomina instrumenti и Nomina patientis:

а) наставки с ликвидни сонори (2 - ж.р., 2 - м.р., 1 - ср.р.): **-(ъ)л-а/о** (3 - **тесла, ръло, свръдълъ**), **-ор-ъ** (1 - **топоръ**), **-ыр-а** (1 - **секыра**)

Термините с наставка -л- имат девербативна основа, отразяваща характерно занаятчийско действие. В тези девербативи тематичният суфикс при образуване на Nomina instrumenti не се запазва, т.е. образуват

²⁶ Вж.: **Л. Куркина**. Славянские этимологии. IV (словен. *lkrt*, с.-хорв. *priti*, слав. **strukъ* / **stroкъ*). - Этимология, М., 1975, с. 13-18. **М. Фасмер**. Этимологический словарь русского языка. Т. II, М., 1987, с. 652.

²⁷ **А. Делева**. Прабългарските заемки..., с. 53, 270.

²⁸ Вж.: **М. Фасмер**. Этимологический ..., Т. II, М., 1987, с. 445.

се само от корена, срв. глаг. **рѣ-ти** : **рѣ-ло**, глаг. **теса-ти** : **тес-ла**. За славянската дума **сврѣдѣлѣ**, оформена с неособено продуктивната наставка *-ѣлѣ-, се предполага, че е заемка от ст.-в.-нем. swilt 'меч' (срв. същата наставка и в готската или балканороманската заемка **котѣлѣ**, гот. *katils / katilus, лат. catinus / catillus 'блюдо, чиния; дълбока паница, купа').

Термините с разширена наставка -р- представят по-слабо продуктивни типове за Nomina instrumenti: с наставките -орѣ и -ѣра се свързва образуването предимно на Nomina concreta.

б) наставки с лабиални консонанти: ср.р. на -ив-о (3 - **кладиво**, **сѣчиво**^{1,2})

Високо фреквентна наставка за образуване преимуществено на девербативни Nomina patiantis, като в посочените примери чрез суфиксацията се назовава предмет, използван за осъществяване на действието (т.е. значението на тези деривати се доближава до общото значение на Nomina instrumenti - 'предмет, с чиято помощ се реализира действие'), срв. глаг. корени в **клати** < *клад-ти, **сѣшти** < *сѣк-ти.

в) наставки с дентални съгласни: -т-о/ѣ (1 от ср. р. - **длато**, 1 от м. р. - **млатѣ**)

Наставката -т- е високо фреквентна за образуване предимно на девербативни Nomina concreta.

г) наставки с веларни консонанти: -ѣк-а (1 от ж.р. - **мотѣка**)

Термин **мотѣка** е доказана заемка от народнолат. *mattiuka 'мотика'.

д) наставки с палатални консонанти: -иц-а (1 от ж.р.- **рѣлицѣ**), -ѣц-а (1 от ж.р. - **рѣлицѣ**)

С високо фреквентната наставка -ицѣ в старобългарския език се образуват съществителни имена с различно значение, от различни семантични групи: и двата посочени термина са Nomina diminutiva и представят десубстантивни модификационни ономазиологични структури за Nomina instrumenti, като по отношение на мотивиращата лексема (също термин Nomina instrumenti, свързан със занаятите или домашния бит) тези деминутиви способстват да се разграничат различни дейности в зидарството или етапи от цялостния занаятчийски процес.

Изследваната подсистема на зидарските инструменти е показателна на езиково равнище за ранната специализация на думите термини като относително еднозначен езиков знак при оформяне на

терминологичното поле въобще на занаятчийската терминология²⁹. Терминоелементите (изходните основи, различните суфикси, словосъчетанията) в посочените наименования в този начален етап на терминологизиране в старобългарския език отразяват пласт от Nomina terminus в определена приложна област, все още недиференцирани от Nomina concreta и Nomina instrumenti, употребявани често за номинация на предмети от домашния бит. Изградените синонимни редове от две или повече наименования (**кладиво - млатъ - длъбна 'чук', брадва - лагиръ - сектыра - сѣчиво¹ - топоръ 'брадва, секира, топор', ргыскаръ (лгыскаръ) - чеканъ / щеканъ - рыло - мотыка - оскръдъ 'кирка' и др.**) също илюстрират първоначалното лексикално състояние в процеса на стандартизация на формалната и съдържателната страна на простите термини думи - синонимите или са мотивирани от различни вербални основи, изразяващи отделни операции в комплексната дейност с дадения инструмент в занаята (срв. термините за: 'чук' **кладиво - класти, кладж 'бия, удрям', млатъ - млѣти, меляж 'меля, раздробявам', длъбна - *длъбсти, длъбж 'дълбая, расичам'; 'брадва/секира/топор' сектыра - сѣшти, сѣкж 'сека', топоръ - тети, тепж 'тепам, бия, удрям'; 'тесла' тесла - тесати, тешж 'тесам, дялам', сѣчиво - сѣшти, сѣкж 'сека'**)³⁰, или са синхронна употреба на домашна и чужда лексика (срв. термините за 'брадва/секира/топор', 'кирка'). Същевременно при някои от термините се регистрира и морфологична дублетност, напр. **рыло - рылица - рыльца 'лопата/лопатка'**.

* * *

Като извод от изложения материал и анализа му може с основание да се изкаже мнение за голямото богатство и разнообразие на зидарската терминология на видовете инструменти, засвидетелствани в

²⁹ За процеса на терминологизиране и езиковите характеристики на термините в съвременния български език вж.: **Л. Манолова**. Българска терминология. С., 1984. **А. Емирзян**. Ощезикови семантични процеси в терминологията. - БЕ, 1989, Кн. 1, с. 39-48.

³⁰ Общата сема в изходните вербални основи на тези наименования (термини) може да се реконструира **'режа, ломя, сека, цепя, разцепям, расичам, разделям'**. За значението 'режа' като част от семантичния синкретизъм на понятието 'режа/свързвам/огъвам', основаващо се на древни индоевропейски митологични представи, и хиперсемата 'майсторя' вж.: **В. Левицкий**. Семантически синкретизм в индоевропейском и германском. - Вопросы языкознания, 2001, 4, с. 94-106.

редица книжовни паметници (вкл. в руски преписи на старобългарски ръкописи). Някои от общославянските наименования на железните (режещите) зидарски инструменти (**топоръ**, **секъра**, **тесла**, **длато** и др.) свидетелстват за развитото умение на славяните да добиват и да обработват метала още преди поселването им на Балканския полуостров, други от термините отразяват развитието на занаята през езическия период на българската държава (срв. за това термина **чеканъ**, причисляван към прабългарските заемки) и свързаното с това влияние на онаследени традиции сред славяните и прабългарите, а трети - за започналата тясна специализация в занаятчийската дейност след IX-X в. Показателно за това е, че при оформяне на лексикалния пласт от термини за занаятчийския инструментариум в старобългарските паметници са фиксирани твърде малко заемки от гръцки, готски, немски или балканоромански (латински) - **лтыскаръ** / **рыскаръ**, **мотъка**, **брады**, **лагиръ**, **сврьдълъ**.

**THE TERMINOLOGY OF MASON'S INSTRUMENTS IN THE OLD
BULGARIAN LANGUAGE**

Stoyan Vitlyanov and Nikolay Nikolov

Summary

On the basis of the material contained in the Old Bulgarian written (literary and epigraphic) monuments, archeological artifacts, miniatures, the present article attempts to collect and classify (according to their utilitarian function and lexical-semantic features) the artisan mason's terminology of instruments. As a result of the comprehensive analysis of the said artisan terminology, the authors reach the conclusion that there is a large quantity and variety of the terminology of the mason's instruments which are mentioned in a number of literary sources (including Russian copies of Old Bulgarian manuscripts). Some of the terms confirm that this trade was developed as early as the pagan period of the Bulgarian state, while others attest the narrow specialization of artisan activities which began after the 9th-10th century.